

Българите в Северното Причерноморие

изследвания и материали

том шести

БЪЛГАРИТЕ И ТАТАРИТЕ ОТ “ЗЛАТНАТА ОРДА” НА ДОЛНИ ДУНАВ

(втората половина на XIV в. – първата половина на XV в.)

Николай Руссев

Значението на “Златната Орда” като съществен фактор в историята на средновековна България се признава единодушно от съвременните изследователи. Споровете засягат най-вече някои конкретноисторически въпроси и произтичат от сложността и трудностите при трактовката на твърде ограничени кръг от писмени извори. Така например един от най-старите частни историографски проблеми е този за ролята на Ногай и неговия син Чака в съдбата на Второто българско царство в края на XIII в.¹ Постепенно обаче изворовата база се разширява, особено за сметка на археологическите проучвания и открития. Новите материали не само допълват общата картина, но и нерядко позволяват осветляването на слабоизвестни или нови факти от развитието на българо-татарските взаимоотношения. Така например съвсем неотдавна изучаването на групи монетни находки от началото на 40-те години на XIII в. даде възможност със значителна степен на достоверност да се установи маршрутът на опустошителния поход на войските на хан Бату през българската територия². При все това, нерядко въвеждането в научно обръщение на нови изворови материали предизвиква цели вълни от взаимно противоречащи си интерпретации.

Вече повече от три десетилетия в орбитата на дискусиите между нумизмати, археолози и историци е един оригинален тип медни монети. Тези изучени за пръв път най-подробно от Т. Герасимов екземпляри имат монограм върху лицевата си страна, който е прието да се чете като “T(E)PT(E)P”, а

върху обратната – изображение на двуглав орел. Редица монети се характеризират и с допълнителни елементи: полумесец със звезда на аверса и бюст на човек в профил на реверса. Сеченето на такива монети бе отнесено към царуването на Георги I Тертер (1280 – 1292 г.), който през втората половина от управлението си става васал на златноординския управник Ногай, превърнал дунавската Исакча в своя резиденция. По този начин допълнителните изображения, маркирани и привнесени в съхранената основна композиция на монетните щемпели, обясняват политическата зависимост на българския цар от татарския сюзерен през 1285 – 1292 г.³ Тази гледна точка, приета отначало от почти всички изследователи, по-късно беше преразгледана. Причина за обратата стана откритата на дунавския остров Пъкуюл луй Соаре колективна монетна находка, укрита не по-рано от средата на 60-те години на XIV в. В нейния състав се съдържа една извънредно рядка сребърна монета с двуглав орел и околоръстен гръцки надпис с името “ТЕРТЕР”. Анализът на П. Дякону показва, че тези емисии (както сребърни, така и по-добре познатите медни) могат да принадлежат само на сина на деспот Добротица, който е носил името *Тертер* и е управлявал през седемдесетте – осемдесетте години на XIV в. в Дръстър (Силистра). Именно в този град и околностите му се концентрира основното количество от намерени монети с двуглав орел. Румънският изследовател отнася допълнителното маркиране и новото оформление на изображенията върху монетите към дейността на някой от влашките господари, най-вероятно Мирча Стари (1386–1418)⁴.

Към настоящия момент датировката на въпросната група монети, най-общо – втората половина на XIV в., не предизвиква възражения сред специалистите. Не буди спорове и въпросът за мястото на тяхното отсичане – Дръстър, същото по принцип важи и за сина на Добротица като техен емитент⁵. Най-сложен се оказва проблемът за видоизменянето на изображенията. Отричайки възможността тази промяна да има някаква връзка с акциите на влашките владетели, българските учени не предлагат особено много алтернативни варианти. Според Вл. Пенчев отразената в монетните типове зависимост от “Златната Орда” съответства на историческата действителност, но не в края на XIII в., а в периода 1385–1387 г. В този смисъл татарският сеньор на Тертер е хан Тохтамъш, в чието лице дръстърският владетел по всяка вероятност е търсел свой покровител⁶.

Една нова хипотеза напоследък бе лансирана от В. Игнатов. Той предполага, че интересуващите ни монети са сечени и допълнително маркирани от Балик, по-големият брат на Добротица, принадлежал към рода на Тертеровци. Балик Тертер е управлявал около 10–15 години в средата на XIV в. – той идва на власт не по-късно от 1346 г. и е наследен от брат си

между 1357 и 1360 г. Именно през този период, най-вероятно към края на управлението си, Балик признава сюзеренитета на “Ордата”. Според този автор събитията не биха могли да се развиват по друг начин, тъй като след смъртта на хан Джанибек (1357 г.) “Златната Орда” започва да се разпада на отделни слаби улуси, вплетени в междуособни вражди⁷. Тези разнородни позиции ни заставят да се обърнем отново към изворите.

Струва ни се, че ключът към датировката на Тертеровото монетосечене е във вече споменатата колективна находка от Пъкуюл луй Соаре. Наред с уникалния екземпляр с името на Тертер монетното съкровище съдържа две монети на влашкия господар Владислав Влайку (1364 – около 1377 г.), 5 – на Иван Срацимир (1356 – 1397 г.) и 169 гроша на Иван Александър със сина му Михаил Асен, датирани обикновено не по-късно от 1371 г.⁸ Датировката на влашките монети показва, че тезаврацията не е могла да бъде осъществена по-рано от 1364 г. С горната граница обаче нещата стоят далеч по-сложно. Освен това, абсолютното преобладаване на емисии от времето на Иван Александър (над 95%) свидетелства за формирането на съкровището за сметка на решаващите връзки на града и региона с Търновска България. Отсъствието на монети на Иван Шишман (1371 – 1395 г.), наследникът на търновския царски престол, показва, че съкровището е укрито преди 1371 г. По-ясна представа за времето на отсичане на Тертеровите монети с двуглав орел може да даде метрологическото им съотнасяне с емисиите грошове на Иван Александър с Михаил Асен. За съжаление сведения за теглото и размерите на екземплярите от колективната находка от Пъкуюл луй Соаре отсъстват. Така или иначе, въпросът за Иван Александровите емисии (със съвладетел Михаил Асен) е задълбочено проучен от К. Дочев на основата на стотици екземпляри, открити в средновековната столица Търново. Изследователят разграничава четири хронологически фази според вариантите на изображенията, които се характеризират със следните тегла и размери:

1. 1337 – 1340 г. * 1, 60 гр. * 19–20 mm
2. 1340 – 1355 г. * 1, 40 – 1, 50 гр. * 19–21 mm
3. 1355 – 1371 г. * 1, 00 – 1, 30 гр. * 17–19 mm
4. 1371 – 1380 г. * 0, 60 – 0, 80 гр. * 15–17 mm

Както се вижда, последната група е сечена вече при царуването на Иван Шишман⁹. От своя страна, монетата на Тертер, която е с тегло 1, 01 гр. и диаметър 20 mm, напълно съответства на метрологията от третата фаза на търновските грошове и на това основание може да бъде датирана към указания период: 1355 – 1371 г. Същото може да се каже и за типологично близките

медни монети, сечени от същия дръстърски владетел. В общи линии подобни изводи прави и Ив. Йорданов¹⁰. Що се отнася до знаците, фиксиращи татарската зависимост на Тертер, то те следва да бъдат отнесени към втората половина на отбелязания период от време. С други думи, пътят на развитието на интересувания ни тип медни монети е следният: оригинална иконография – същата, но с допълнително шамповани елементи – “хибридна” емисия. Не може да не отбележим, че отново в района на Долни Дунав, но по-близо до делтата, е известен друг, още по-рядък тип подобни монети. Днес се наброяват едва десетина екземпляри, на чиято лицева страна е поставен тамгообразен знак, а на обратната – “генуезки” кръст. Всички те са от Енисала и само една е намерена в Килия Веке. Тези медни монети са с тегла под 1 гр. при диаметър около 15 мм. Румънският нумизмат Е. Оберлендер-Търновяну ги датира към 1360 – 1380 г., определяйки ги като “генуезко-татарски” емисии, сечени вероятно от генуезката сеньория в средновековната Килия¹¹.

Практически едновременно монетосечене от отбелязания тип в два пункта на десния бряг на Долни Дунав, практика, която отразява татарското участие в живота на региона, ни заставя да обърнем внимание на другите материални свидетелства в тази насока. Имаме предвид собствено татарските (джучидските) монети, сечени в градските центрове на “Златната Орда” далече на изток от Долни Дунав. Непълните сведения, с които разполагаме, дават възможност да се приеме, че през втората половина на XIV в. на юг от Дунав са постъпвали съвсем ограничени количества татарски монети. При това всички те са сечени в съвсем тесен хронологически промеждутък – петдесетте – шестдесетте години на същото столетие. Една по-ранна група включва екземпляри от емисии, произхождащи от крайволжската столица на “Ордата” Сарай ал-Джедид, пускани през последните години от управлението на хан Джанибек (1342 – 1357 г.) – находките са от Велико Търново, Шумен, вероятно Пъкуюл луй Соаре, както и от района на Исакча и Нуфъру¹². Друга група представя продукцията на монетния двор на Шехр-ал-Джедид, отъждествяван с градището Стари Орхей в Молдова¹³. Става въпрос за монети от времето на хан Абдуллах (1362 – 1369 г.), които на десния дунавски бряг са засвидетелствани при Ветрен (Силистренско), Исакча и Енисала¹⁴. Макар общото количество от двете групи да не е голямо, то съставът им съответства на разпределението на тези монети в градовете на Приднестровието, където са открити стотици екземпляри¹⁵.

Естествените връзки на североизточните земи на Балканския полуостров, по-конкретно на Долни Дунав, с онези в източна посока могат да ни ориентират към времето на появата на монетите с признаци на татарския съюзеренитет. В хронологически план промените в статуквото са във

връзка преди всичко с упадъка на дунавската Вичина, напусната през 1359 г. от своя митрополит¹⁶, както и със събитията в самата “Златна Орда”.

Традиционно се смята, че кардиналните изменения в западните части на “Ордата” са станали след битката на р. Синюха, приток на Южен Буг, през 1362 г. Според летописното известие “... великият княз Олгерд, събирайки своите литовски войски, тръгна и разби край Сините води татарите на тримата братя: Хачибей, Кутлубуга и Димитрий.”¹⁷ Проблемът за местонахождението на номадските територии на тези татарски вождове все още не е решен окончателно. Наред с това обаче, отдавна е обърнато внимание, че имената на двама от тези наследствени владетели (“отчичи и дедичи” за летописеца) са съхранени в хидронимията на Северозападното Черноморие. Не е трудно на картата да се забележат Хаджибеевския лиман (източно от Одеса) и езерото Катлабух, което е на север от делтата на Дунав. Местоположението на тези водоеми прави напълно разумно предположението, че т. нар. “юрт” (дом, стан) на Хаджибей се е намирал на изток от Днестър, а онзи на Кутлубуга – в степите между устията на Днестър и Дунав. Не може и да става дума за някакво просто съвпадение, тъй като хронологическият “разрив” между времето, в което са живели двамата татарски вождове, и фиксацията на аналогичните географски названия е сравнително кратко. Литовският замък “*Caczibieow*” на черноморския бряг е споменат още в 1442 г., а местността “*Катлабуга*” е отбелязана в славяно-молдовска летопис под годината 1485¹⁸.

Най-неясен остава въпросът за владенията на Димитрий. Вероятността те да са били в Добруджа е слаба. Писмените сведения в такава насока принадлежат на късни автори и не се отличават с достоверност, а освен това и археологическата обстановка противоречи на подобна локализация¹⁹. По всяка вероятност неговия “юрт” трябва да се търси северно от земите на Кутлубуга. Изглежда почти очевидно, че територията на Димитрий се е простирала в западна посока към Прут и до Карпатите, а на юг в района на Браила-Галац е опирала до Дунава. Така например брашовските търговци са получили право на тържище някъде близо до мястото на вливането на Сирет в Дунав – в грамотата на унгарския крал Людовик I, издадена на 22 юни 1368 г., се говори за установения тук режим на търговски привилегии в отговор на аналогичните права, дадени от краля на търговците на татарския владетел Димитрий (“*mercatores domini Demetrii, principis Tartarorum*”). Документът пряко свидетелства за определено като политическа и териториална цялост владение – “... *in terra ipsius domini Demetrii*”²⁰. Договорните отношения между номадския владетел и унгарския крал ни убеждават както в политически значимата роля на Димитрий, така и в сериозната важност на неговите земи за стратегическите интереси на унгарското кралство.

Важен признак за установяването на ранга на споменатите татарски предводители е титлата “бей” към името на първия от тях. Още през XIV в. латинските еквиваленти на “бег” или “бей” са “*principes*” и “*baron*”²¹. Именно с такава титла е споменат Димитрий. Доколкото в летописа тези трима представители на татарската знат са показани като “братя”, това в терминологията на условното родство обозначава тяхното равенство. Както изглежда, става дума за трима предводители на “тумени” – владения, формиращи по 10 хиляди войника. Именно такива висши функционери са определяли статуса на западните области на “Златната Орда” във времето на нейното разпадане. В такъв случай е лесно да се проумее защо темникът Мамай, фактически равен по ранг с горните трима татарски вождове, приема с удовлетворение поражението на своите сънародници край Синюха и дори влиза в съюз с техния победител Олгерд²². Очевидно Хаджибей, Кутлубуга и Димитрий са били сред онези татарски първенци, които са възпрепятствали усилията на узурпатора Мамай да наложи властта си в цялата “Златна Орда”. В условията на разпадането на степната татарска империя отделните улуси стават самостоятелни, а техните управители завързват отношения с християнските си съседи.

Лесно е да се разбере, че за Димитрий в такава обстановка нормалните отношения с Унгария и българските власти в Добруджа са били необходимост. Тук закономерно възниква и въпросът за необичайното за един татарски властник име Димитрий. Ако сражавалият се през 1374 г. с литовците “*Темерь*” е същият този татарски вожд²³, то вариантите на неговото име могат да са християнски преосмислени форми на разпространения сред тюрките антропоним “*Темир*”. Това обаче не решава въпроса за религията на татарския предводител. Неговата християнизация придобива особен смисъл, ако отчетем съвпадението на територията на неговите владения, особено на западните им предели, с местоположението на Куманската, а по-късно на Милковската католическа епископия²⁴. Известно е, че Унгария е имала устойчиви интереси в този регион още от първите десетилетия на XIII в., което обяснява отношенията на кралството с татарите на Димитрий през 1368 г. Появата на Димитрий именно тук намира съвсем приемливо обяснение с наслояването на тънкия монголски адстрат на куманска основа с местна християнска традиция. Този типичен за татарската държава (Дешт-и-Къпчац) етнически синтез е засвидетелстван от египетския енциклопедист ал-Умари (1301–1349), който пише: “Земята взела връх над техните (на татарите) природни и расови качества и всички те станали истински къпчаци (кумани)...”²⁵. Нека добавим и езика, тъй като и тук монголският е изместен почти напълно от тюркския кумански език. От актовете на Антонио ди Понцо от 1360–1361 г. е ясно, че посещаващите Килия ординци (споменати са татари, “сарацини”, монголска)

говорят на един и същ език – кумански (*comanescha*)²⁶. Няма нищо удивително в това, че част от тях ставали християни и получавали нови християнски имена. Така например през 1373 г. в Ликостомо живеел дошлият от Генуа Георги, който бил “бивш татарин” (*Georgius de Ianua, olim Tartarius*)²⁷.

В светлината на казаното по-горе вероятната връзка между Тертер от Дръстър и намиращите се в непосредствена близост северно от Дунав татари на Димитрий в много отношения изглежда напълно закономерна. Куманският произход на Тертеровци и наличието на християнизиращото се куманско население в Добруджа е правело вековните и естествени връзки между жителите на двата дунавски бряга още по-интензивни, особено при търсенето на политическа стабилност. Интересът на татарите за получаването на достъп и участие в живота на дунавските търговски центрове е очевиден и, както изглежда, с владетелите на Дръстър и Добруджа те не са имали непримирими противоречия. Друга картина виждаме при случая с Килия и Ликостомо. Както знаем, генуезците възпрепятствали деспот Добротица при използването на тези дунавски търговски пристанища. Като резултат деспотът става яростен враг на Генуа, чиито търговци продължават да изнасят стоки и земеделска продукция “от Загора” (т. е. България)²⁸. Както е известно, войната за дунавските устия продължава, макар и с прекъсвания, до 1387 г. Обаче в този случай търговската колонизация на италианците юридически се е опирала на отношения с татарите от друго политическо обединение, както трябва да се предполага, с онова на Кутлубуга.

Така реконструирани отношения, създали се още през шестдесетте години на XIV в., са се съхранявали достатъчно дълго време. Като свидетелство в този смисъл може да ни послужи един пасаж от съчинението на османския писател Мехмед Нешри от XV в. Когато разказва за похода на великия везир Али паша против Търновското царство и добруджанската държава на Иванко през 1388 г., Нешри споменава за татарите на Янджибей и Кутлубуга, които живеели на север от Добруджа. При тях се отправили пратениците на пашата, за да привлекат татарите към османската акция²⁹. Забележително е отсъствието на Димитрий сред съюзниците на османците, още повече, че неговите владения са били по-близо до района, в който е действала тридесетхилядната турска армия. Ако “земята” на този татарски владетел е продължавала да съществува по същото време, то следва да търсим участието му в противоположния военен лагер – в средновековието разделението на “свои” и “чужди” най-често е ставало на конфесионална основа. Тогава е ясно защо, воювайки с християните българи, Али паша се е опитвал да привлече на своя страна само татарите мюсюлмани, другите – християните – просто са били негови врагове.

Сериозното обезсилване на ролята на татарската “Златна Орда” в съдбините на Югоизточна Европа към края на XIV в. съвсем не означава, че старата улусна система в пределите на доскоро могъщата степна “империя” е била напълно ликвидирана. Още навремето В. В. Бартолд е отбелязал, че изворите “... не дават възможност с точност да се установят границите на “Златната Орда”³⁰. Това авторитетно мнение обаче не ни дава право да пренебрегваме такъв важен въпрос. Цяла серия влашки грамоти (от 27 декември 1391 до 1 юни 1421 г.), издадени от Мирча Стари и неговите приемници Михаил и Раду Празнаглава фиксират татарски владения в крайния запад на разпадналата се “Златна Орда”. В титулатурата на господарите на Влахия ясно се сочи протежението на източните граници на княжеството им – източно от планините до “пределите на Татария” (*“incipiendo ab alpihus usque confinia Tartarie”*). Славянските текстове дават друг вариант на съседството на Влахия “...към Татарските страни”³¹. По такъв начин разбираме, че останките на татарската “империя” продължават да са съседни на държавите, разпростиращи властта си в района на Долни Дунав. Не можем да не отбележим употребеното в редица текстове множествено число – “татарските страни”! С други думи, става въпрос за повече от една татарски политически формации. Такива именно са били, както се постаряхме да покажем, улусите на Димитрий и Кутлубуга, управлявани през XV в. вече от други лица.

Улусната система възниква още със създаването на “Златната Орда” и остава извънредно устойчива. Пребивавалият във владенията на хан Бату през 1353 г. Гийом Рубрук пише: “Те са поделили помежду си Скития, която се простира от Дунава до изгрева на слънцето. И всеки началник (capitaneus) според това, дали има под свое водителство много или малко хора, знае пределите на своите пасбища...”³². Възможно е още от онова време, поне в общи линии, да са се поставили улусните граници и в района на Долни Дунав. Във всеки случай, сведения за две татарски формации в земите на запад от Днестър през четиридесетте години на XIV в. се съдържат в унгарските хроники. След като нахлулите на унгарска територия татари на Атламош били разбити, те, загубили на бойното поле своя вожд, побегнали към причерноморските степи “...при другите татари” (*“ad partes maritimas longe distantes ad alios tartaros fugerunt”*)³³.

Някои изследователи виждат в делението на Молдова на три части, както отбелязва Димитрий Кантемир през XVIII в., една традиционна практика, наследена от времето на “Златната Орда”. Става дума за прието “в старо време” разграничаване на страната като “Горна”, “Долна” (Молдова) и “Бесарабия”. Последната е заемала крайморските степи заедно с градовете Килия и Белгород (Акерман), а в състава на Долна Молдова (“Цара де жос”)

е влизал Орхеевски окръг, където “... сред околните гори са останките на древен град, когото местните жители наричат Стари Орхей”³⁴. Действително, златноордински градове с ясно изразен ориенталски облик са съществували в бъдещата “Долна страна” още през петдесетте – шестдесетте години на XIV в. – при с. Требужени на Реут (Стари Орхей) и при с. Костешти на р. Ботна³⁵. В такъв случай улусът на Димитрий се е простирил на изток до Днестър. В потвърждение на тази постановка има някои положителни данни, чието събиране обаче все още продължава³⁶.

На пръв поглед материалите, откривани от археолозите в Стария Орхей, нямат връзка с българските земи. Искаме обаче да обърнем внимание на един полузабравен факт. Още през 1960 г., публикувайки нумизматичната колекция от Стария Орхей, Л. Л. Полевой отделя четири монети, отнесени предположително към XIV в. Авторът ги характеризира по следния начин: “Своеобразна група медни монети с изображение на силно стилизиран двуглав орел, извънредно сходен с орлите върху трапезундските и българските монети от XIII – XIV в. На обратната им страна има нечетливи арабски надписи (подражания?)”. Средното тегло на монетите е малко по-ниско от 1 гр. при диаметър 16 мм. Но “достатъчно убедителна интерпретация” не е предложена поради отсъствието на аналогии³⁷. И все пак, наблюденията на Л. Л. Полевой, намерените в района на Силистра монети на Тертер и реконструкцията на общоисторическата ситуация позволяват вписването на въпросния монетен тип в кръга на “хбридните” емисии от шестдесетте – осемдесетте години на XIV в. Един предварителен извод от този род се потвърждава от иконографията на изображенията на двуглавите орли върху староорхейските монети. Те действително са много близки до изображенията на емисиите от Дръстър и много далечни спрямо двуглавите птици върху джучидските пулове³⁸. Впрочем, монетите с двуглав орел от Стария Орхей, чието количество през последните години нарасна, изискват специално проучване.

Феноменът “хбридност” при монетите от втората половина на XIV – първата четвърт на XV в. е широко известен, що се отнася до една толкова основна сфера на влияние на “Златната Орда”, каквато представляват руските княжества, Литва и Крим. Механизмът на възникването на този феномен е фиксиран в летописния текст, разказващ за битката на р. Ворскла през 1399 г. По време на преговорите преди битката литовският велик княз Витовт поискал от хан Тимур-Кутлук васална клетва: “Покори се ти на мен и бъди мой син, а аз за теб баща.” Наред с това князът поискал неговият лик да бъде поставен върху татарските монети (“...возхоте Витовт во всей Орде быти на денгах Ординский знамение Витовтово”). Когато в помощ на хана пристигнал Едигей със своите войски, тези условия получили точно обратното

направление. Вече Витовт трябвало да се нарече "син" и да се съгласи върху литовските монети да бъдат поставени татарски знаци ("Ординское знамение быти")³⁹.

Цитираните пасажи показват как в една обстановка на политическа нестабилност върху монетите на едни емитенти се появяват знаци на други владетели. Това обстоятелство дава представа за един от вариантите на развитие на политическите събития, довели до появата на добруджански тип монети с арабиграфически надписи в Стария Орхей. Наистина, тази промяна може да бъде свързана с голямата активност на деспот Добротица. Интересно е, че в неговата война с Генуа липсва татарско участие. Нещо повече, италианците са се намирали в състояние на война с татарите, а тяхното пратеничество в Маокастро (Белгород) и при молдовския господар Петър Мушат е било именно през 1386 г. – годината, в която нещата вървели към мир и с татарите, и с Иванко, наследникът на Добротица⁴⁰. За възможни успехи на Добротица по левия бряг на Дунава, вкл. и за негови отношения с татарите, може би свидетелства намирането в с. Новоселское (Ренийски р-н на Одеска област, Украйна) на сребърен пръстен с изображение на двуглав орел, близко по тип с тези от монетите на добруджанските владетели⁴¹. Впечатляващо е също така, че пратеничествата на владетелите на Влахия и Молдова и на добруджанския деспот в края на XIV в. са търсели приятелството на княз Витовт във време, в което татарските формации в региона на Долни Дунав все още са съществували⁴². Трябва да се мисли, че тези трима владетели са представяли и техните интереси или поне, във всеки случай, не са срещнали татарско противодействие.

Признаването на сюзеренитета на християнски държави от страна на местните татарски владетели може да бъде потвърдено, що се отнася до началото на XV в., отново от някои монетни находки. Рядко срещаните молдовски полугрошове с бича глава на аверса и татарска тамга на обратната страна са известни на нумизматите. Топографията на находките показва, че те са сечени в югозападната част на княжеството, в близост до Дунава, през първите две десетилетия от управлението на Александър Добрия (1400 – 1432 г.)⁴³. Може да се мисли, че по онова време местните татари са загубили значението си на самостоятелна политическа сила, като вече са изпълнявали служебни функции в акциите на по-могъщи регионални сили. Неочаквана се оказва ролята им и в политическите планове, свързани с вече падналата под ударите на османците България.

Миниатюрите от "Хрониката на Констанцкия събор" на Улрих Ригентал включват изображения на гербовете на различни страни. Те са дело на художници от Швабската школа. Хронологически се отнасят към периода

1425–1430 г., докато самото съчинение на деловодителя на събора е създадено между 1420 и 1430 г. На една от страниците са поместени изображения на два герба (върху щитове) – единият с три лъва и надпис "Kaysar von Bulgarien", другият коронован лъв, стоящ изправен върху задните си лапи, и надпис "Rex Chaldeorum". Под щитовете е написано: "Царят на България, при когото трябва да има също един представител на Ордата, който има под властта си кралството на халдейците" ("Der Kaysar von Bulgarien der mus och ainen haben zu vicarien von Ordo und heit under im regem Chaldeorum")⁴⁴.

Това става във времето, когато крайморската част на междуречието Дунав – Днестър вече е била под властта на Молдова. Обаче районът продължавал да притежава известна самостоятелност – неслучайно на Констанцкия събор са присъствали делегати и от Белград (Белгород) и Килия ("Belgrado ac Kilyia Moldaviae")⁴⁵. В общи линии именно тогава са сечени и монетите с молдовско-татарската символика. Следователно ординските улуси в региона все още са съществували. При това представителят на "Ордата" на събора несъмнено е трябвало да бъде християнин, което е съответствало преди всичко на положението на бившия улус на "принцепс Димитрий". Що се отнася до личността на "царя на България", то Ю. К. Бегунов вижда в негово лице Фружин, синът на Иван Шишман⁴⁶. Както е известно, след 1395 г. той се озовава в Унгария, в двора на крал Сигизмунд в Естергом. Нещо повече, през 1425 г. той взема действено участие в похода на влашкия господар Дан II (1420–1421 г.) и трансилванския воевода Пипо Спано (1421–1426 г.) в българските земи. Трябва да се отбележи, че една от акциите в тази кампания е превземането на Силистра⁴⁷.

Напълно логично е да се смята, че при подготовката на тези действия татарският предводител в дунавския регион не е останал безучастен. Нека напомним, че именно през неговите земи (между реките Прахова и Бузю, а по-нататък между Яломица и Сирет) е бил пътят на брашовските търговци към Дунава, което е било гарантирано от благословията на унгарския крал още в 1368 г.⁴⁸ През татарския улус в същото направление се е устремил и молдовският господар Петру Мушат след тридесет години⁴⁹. Татарите, които явно неведнъж са се оказвали на пътя на подобни акции, не са могли да остават встрани от тях. Съвсем друг е въпросът, че с течение на времето те все повече са напомняли не могъщи сюзерени, а марионетки на други сили.

Както може да се види, в продължение на разглеждания период посоката на историческите събития в очертания регион неведнъж се е променяла. Разработването на нашите виждания за съдбата на долнодунавските земи доказва правомерността на изказаните по-рано съждения за определени миграции на населението. Може да се предполага, че една от тях е било

преселението на някаква част от жителите на Добруджа в Молдова в края на XIV в. (най-вече в "Долната страна")⁵⁰. Същото се отнася и за Влахия, тъй като, завземайки добруджански земи, в частност Дръстър, Мирча Стари е бил принуден да ги напусне⁵¹. Най-накрая, показателна е появата на българи даже в Трансилвания, по-точно в Брашов през 1392 г.⁵² Трудно е да се допусне, че това е можело да става при отсъствието на дългия опит на мирни отношения между двата дунавски бряга. През XIII–XIV в. едно от тези свързващи звена са били татарските улуси. Разбира се, това принципиално заключение се нуждае от още уточнения и конкретизации на отделни моменти с хипотетичен характер. И все пак, струва ни се, че ключ към осмислянето на историята на долнодунавските земи през разглеждания период е намерен – той лежи в сферата на изследване на международните отношения, най-важната част от които се е явявало взаимодействието между България и "Златната Орда".

БЕЛЕЖКИ

¹ Вж.: Ников, П. Татаробългарски отношения през вековете с оглед към царуването на Смилеца. – ГСУ – ИФФ, 15–16, 1921, 40–43; Същият. Българи и татари в средните векове. – БИБ, т. 3, 1929, 124–136; История на България, т. 3, С., 1983, 297–299; Андреев, Й. Българските ханове и царе VII–XIV век. С., 1992, с. 175; Павлов, Пл. Патриарх Йоаким III, хан Чака и цар Теодор Светослав. – Духовна култура, 1992, кн. 6, 27–33; Лазаров, Ив., Павлов, Пл., Тютюнджиев, Ив. История на България, Част първа (VII–XVIII век), В. Търново, 1995, 80–81; Oberländer-Târnoveanu, E. Numismatical contributions to the history of the south-eastern Europe at the end 13-th century. – In: RRH, т. XXVI, 1987, № 3, p. 256–258.

² Павлов, Пл., Атанасов, Г. Преминаването на татарската армия през България (1241–1242 г.). – ВИС. 1994, кн. 2, 5–20.

³ Герасимов, Т. Монети на Георги Тертер с полумесеца, звезда и бюст на човек. ИАИ, т. XXVIII, 1965, 25–30.

⁴ Diaconu, P. O formațiune stataală la Dunărea de Jos la sfârșitul secolului al XIV-lea necunoscuta pînă în prezent. – SCIVA, т. 29, 1978, № 2, p. 185–201. За първоначалните гледища на същия автор вж.: Diaconu, P. Monede rare și inedite din epoca feudală de început descoperite la Păcuil lui Soare și împrejurimi (Dobrogea). – SCIVA. 1964, № 1, p. 145–147.

⁵ Йорданов, И. Монетосечене на българските владетели в Добруджа (Втора половина на XIV век). – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, 119–128. Остава спорен въпросът дали Тертер (Йоан Тертер) и Иванко са една и съща личност? Вж.: Билярски, И. Деспот Йоан Тертер (40-те – 90-те години на XIV

столетие). – ИПр. Кн. 10, 3–23; Същият. Пак за добруджанските Тертеровци. – ИПр. 1993, кн. 3, 143–147.

⁶ Пенчев, В. Бележки към някои български средновековни монетосечения. – Нумизматика, 1984, кн. 1, 26–30.

⁷ Игнатов, В. Още веднъж за деспот Йоан Тертер. – В: Добруджа, т. 11, 1994, 52–57.

⁸ Diaconu, P. Monede rare..., p. 145.

⁹ Дочев, К. Монети и парично обръщение в Търново XII–XIV в. В. Търново, 1992, 92–95, 233. Табл. XXXII.

¹⁰ Йорданов, И. Цит. съч., с. 123.

¹¹ Oberländer-Târnoveanu, E., Oberländer-Târnoveanu, I. Contribuții la studiul emisiunilor monetare și al formațiunilor politice din zona Gurilor Dunării în secolele XIII–XIV. SCIVA, т. 32, 1991, № 1, p. 91, 93, 106. Fig. 4, 14–15; Idem. Noi descoperiri de monede emise în zona Gurilor Dunării în secolele XIII–XIV. – SCN, vol. IX. Buc., 1989, p. 122–123, 126, 128, Pl. II, 49.

¹² Герасимов, Т. Монетите от двореца на Царевец. Царевград Търнов, т. I, С., 1973, с. 242, № 173; 256q Табл. V, 5. Тук монетата невярно е определена като турска. – Дочев, К. Цит. съч., с. 168; Хараланов, В. Джучидски монети от Шуменския хисарлък. – ГМСБ. 1975, кн. I, 152–153. Табл. I, 1–3; Plescu, O. Monede medievale și moderne descoperite la Păcuil lui Soare în anii 1956–1974. – In: Diaconu, P., S. Baraschi. Păcuil lui Soare, Așezarea medievală (secolele XIII–XV). – Buc., 1977, p. 159, 162; Barnea, I., Mitrea, B. Săpăturile de salvare de la Noviodunum (Isaccea). – In: Materiale și cercetări arheologice, vol. V, 1959, p. 471; Oberländer-Târnoveanu, E., Mănușcu-Adameșteanu, Ch. Monede din secolele XII–XIV descoperite la Nufăru (jud. Tulcea). – In: Peuce, vol. IX, 1984, p. 263; Oberländer-Târnoveanu, E., Orăiș, C. Cronica descoperirilor monetare din Nordul Dobrogei (II). – Peuce, vol. IX..., p. 278. Наистина по описанията на Е. Оберлендер-Търновяну се създава впечатление, че монети от времето на Джанибек в района на Делтата отсъстват. Вж. например: Oberländer-Târnoveanu, E., Documente numismatice privind relațiile spațiului Est-Carpatic cu zona Gurilor Dunării în secolele XIII–XIV. – In: Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A. D. Xenopol". Т. XXII, 1985, № 2, p. 585–586.

¹³ Янина, С. А. "Новый город" (=Янги шехр=Шехр ал-Джедид) – монетный двор Золотой Орды и его местонахождение. – В: Труды ГИМ, вып. 49. Нумизматический сборник, часть V, вып. I, 1977, 193–213.

¹⁴ Атанасов, Г., Ив. Йорданов. Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994, с. 43, 69; Oberländer-Târnoveanu, E., Documente numismatice..., p. 589.

¹⁵ Вж.: Русев, Н. Д. Возникновение городов Поднепровья XIV в. в свете нумизматических материалов. – В: Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. Кишинев, 1990, 118–121.

¹⁶ Български средновековни градове и крепости, т. I. Варна, 1981, 224–226.

¹⁷ ПСРЛ, т. 32. Москва, 1975, 43–44; Пак там, т. 35. Москва, 1980, с. 66, 74, 138, 160, 186, 207, 228; Хроника Быховца. М., 1966, с. 56.

- ¹⁸ Грушевський, М. Історія України-Руси, т. VI. Київ, 1995, с. 607; Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. М., 1976, с. 30.
- ¹⁹ Параска, П. Ф. Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства. Кишинев, 1981, 102–103; Атанасов, Г. Етнодемографски и етнокултурни процеси по Добруджанското Черноморие през средновековието. – ИПр., 1996, кн. 2, 20–23 и др.
- ²⁰ DRH, D. Vol. I. – Вис., 1977, № 49, р. 90.
- ²¹ Федоров-Давыдов, Г. А. Общественный строй Золотой Орды. М., 1973, с. 46.
- ²² Шабульдо, Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Киев, 1987, 60–62; Гумилев, Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. М., 1989, с. 619.
- ²³ Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV – начало XIX в.). Кишинев, 1987, с. 20.
- ²⁴ Князький, И. О. О половецких епископиях в Карпато-Дунайских землях. – В: Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы (до середины XIX в.). Кишинев, 1980, 244–252; Параска, П. Ф. Внешнеполитические условия..., 77–78 и др.; Spinei, V. Moldova în secolele XI–XIV. Вис., 1982, р. 67–71, 265–268 etc.
- ²⁵ Тизенгаузен, В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I, СПб., 1884, с. 235.
- ²⁶ Pistorino, G. Notai genovezi in Oltremare. Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzio (1360–1361). Genova, 1971, р. 16, 22, 103, 175–176; Balard, M. Gênes et l'Outre-Mer. T. 2. Actes de Chilia du notaire Antonio di Ponzio, 1360. 1980, р. 84–86, 98–99, 107–108, 147, 193, 194.
- ²⁷ Balbi, G., S. Raiteri. Notai genovezi in Oltremare. Atti rogati a Ceffa e a Licostomo (sec. XIV). Genova, 1973, р. 198.
- ²⁸ Вж.: Тодорова, Е. Отношения на Добротица с генуезците. – В: Средновековна България и Черноморието..., 111–118; Гюзелев, В. Очерци върху историята на Българския Североизток и Черноморието (края на XII – началото на XV век). С., 1995, 64–71 и др.
- ²⁹ Мехмед Нешри. Огледало на света. История на османския двор. С., 1984, с. 93. Вж.: Гюзелев, В. Цит. съч., с. 80.
- ³⁰ Бартольд, В. В. История культурной жизни Туркестана. Ленинград, 1927, с. 86.
- ³¹ DRH, B. Vol. I. – Вис., 1966, р. 31, 36, 63, 66, 70, 73, 80, 88, 90, 96. А също и: DRH, D. Vol. I, р. 119, 127, 197. Документите са анализирани от Ciociltan, V. "Către părțile tătărești" din titlul voievodal al lui Mircea cel Bătrîn. – In: АИИХ. Т. XXIV, 1987, № 2, р. 349–355.
- ³² Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. М., 1957, с. 91.
- ³³ Chronica Hungarorum 1473. – Budapest, 1973, р. 106.
- ³⁴ Димитрий Кантемир. Описание Молдавии. Кишинев, 1973, 13–14, 21, 24–27.

- ³⁵ Русев, Н. Мусульмане на Рзуте и Ботне. – Архив за поселищни проучвания. 1994, кн. 3–4, 156–162; Бърня, П., Т. Рябой. Шехр ал-Джедид – град от епохата на Златната орда в днешна Молдова през XIV век. – Епохи, 1994, кн. 3–4, 68–76.
- ³⁶ По време на научен симпозиум в Кишинев през 1996 г. по този въпрос говориха някои румънски колеги. Проф. И. Карпошу от Яш обяснява своеобразието на "Долната страна" в състава на Молдова именно с татарското наследство. Букурещкият нумизмат Е. Николае свързва една категория монети, сечени в Шехр ал-Джедид, с неизвестен местен "емир", може би Димитрий.
- ³⁷ Полевой, Л. Л. Монеты из раскопок Старого Орхоя (1947–1956). – В: Материалы и исследования по археологии юго-запада СССР и Румынской Народной Республики. Кишинев, 1960, 319–320, 327, 352. Табл. VII, 5–8.
- ³⁸ Пак там, с. 323, 345. Табл. III, 4; Мухамадиев, А. Г. Булгаро-татарская монетная система XII–XV вв. М., 1983, 79–80. Табл. XII, 4–6.
- ³⁹ ПСРЛ, т. 11. М., 1965, с. 173.
- ⁴⁰ Параска, П. Ф. Цит. съч., 109–110; Гюзелев, В. Указ. соч., с. 74–78, 140.
- ⁴¹ Сведения за тази, за съжаление изгубена находка, както и нейна рисунка дължа на В. М. Кожокару, за което му благодаря.
- ⁴² ПСРЛ, т. 35, с. 59, 75, 105.
- ⁴³ Stinga, I. Contribuții privind circulația monedelor moldovenești în Țara Românească. – Buletinul Societății numismatice române, 1992, № 134–139. P. 133–136.
- ⁴⁴ Вж.: Бегунов, Ю. К. Древний герб Болгарии и "Хроника Констанцкого собора" Ульриха Рихенталя. – СС, 1974, № 2, с. 61.
- ⁴⁵ Ciociltan, V. Chilia in primul sfert al secolului al XV-lea. – Revista de istorie, t. 34, 1981, № 11, р. 2093.
- ⁴⁶ Бегунов, Ю. К. Цит. съч., с. 62.
- ⁴⁷ Вж.: Павлов, Пл., Ив. Тюпонджиев. Българите и османското завоевание (краят на XIII – средата на XV в.). В. Търново, 1995, 126–127 и др.
- ⁴⁸ DRH, D. Vol. I. № 39. P. 72.
- ⁴⁹ По-подробно у Русев, Н. Нижний Дунай в истории Молдовы XIV в. – Молдовский исторический журнал, 1993, № 1, 39–46.
- ⁵⁰ Гросул, В. Я., М. Н. Губогло. К истории молдаво-славянских связей. – СС, 1980, с. 120.
- ⁵¹ Български средновековни градове..., т. I, 191–192 и др.; Diaconu, P. O formațiune statale..., P. 198–199 etc.; Idem. Cîteva probleme privitoare la monedele de aramă din sudul Dobrogei în ultima treime a sec. XIV. – SCIVA. T. 38. 1987. № 2. P. 142–158; Oberländer-Târnoaveanu, E. Quelques remarques sur les émissions monétaire médiévales de la Dobroudja méridionale aux XIVe–XVe siècles. – RRH, т. XXVII. 1988. № 1–2, P. 117–122.
- ⁵² Вж.: Трайков, В., Н. Жечев. Българската емиграция в Румъния XIV век. – В: 1878 година и участието ѝ в стопанския, обществено-политическия и културния живот на румънския народ. С., 1986, с. 26.